

УДК 376:364-78] (045)

DOI: 10.31499/2618-0715.1(6).2021.234128

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Потіщук Ольга, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID 0000-0001-9767-237X

E-mail: potya@ukr.net

Руденко Тамара, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID 0000-0003-2430-2225

E-mail: tamararud@ukr.net

У статті розглянуто інклюзивну освіту як один із напрямів розвитку дітей з обмеженими можливостями. Освіта є важливою ланкою розвитку суспільства. У наш час вона є доступною на державному рівні. Досліджено роль та особливості інклюзивної освіти, яка забезпечує комфортний та гуманістичний розвиток, інтеграцію дітей з обмеженими можливостями. Визначено, що в межах інклюзивної освіти виникають та формуються нові підходи, методики для розкриття здібностей, творчого потенціалу, виховання гармонійної особистості тощо. Соціальна політика держав спрямована на розвиток інклюзивної освіти як важливої складової соціальної роботи.

***Ключові слова:** соціальна робота, інклюзія, інклюзивна освіта, соціалізація, інтеграція, діти з особливими потребами, інклюзивне середовище, порушення розвитку.*

INCLUSIVE EDUCATION AS A COMPONENT OF SOCIAL WORK

Potishchuk Olga, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky KPI»

ORCID 0000-0001-9767-237X

E-mail: potya@ukr.net

Rudenko Tamara, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky KPI»

ORCID 0000-0003-2430-2225

E-mail: tamararud@ukr.net

The article considers inclusive education as one of the areas of development of children with disabilities. Modern society makes demands on the field of education, which is a main part of society. Nowadays, education is available at the state level. Inclusive education is based on a social model of equal rights and freedoms for people with disabilities. The experience of European countries has shaped the treatment of people with disabilities internationally, bridging the gap between people with disabilities and society. An inclusive educational environment in Ukraine requires innovative

support. The problem of inclusive education in Ukraine is insufficiently developed, which increased the relevance of the study. There is a need for highly qualified social educators and social workers.

The role and features of inclusive education, which provides comfortable and humanistic development, integration of children with disabilities, are studied. The experience of inclusive education of foreign countries in the United States of America and Israel has been considered. The international and Ukrainian legal framework is analyzed. It is determined that new approaches, methods for revealing abilities, creative potential, education of harmonious personality, etc. arise and are formed within the framework of inclusive education. The social policy of states is aimed at inclusive education development as the main component of social work.

Keywords: social work, inclusion, inclusive education, socialization, integration, children with special needs, inclusive environment, developmental disorders.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях суцільної автоматизації, наукового прогресу, збільшення екологічних проблем слід звернути увагу на зростання кількості людей з обмеженими можливостями. Гуманізація суспільства сприяє наданню цим людям рівних прав на отримання освітніх послуг та можливостей розвитку.

Освіта залишається одним з найважливіших ступенів переходу від живої істоти до індивіда, особистості. Кожен член суспільства повинен мати рівні можливості у здобутті освіти, щоб у майбутньому розвивати свої навички в обраній сфері діяльності.

Індивід є неповторною, унікальною особою, яка прагне реалізувати свої мрії, досягти поставлених перед собою цілей. Саме інклюзивна освіта допомагає в цьому кожній людині, яка потребує особливих умов розвитку.

Інклюзивна освіта – достатньо новий і перспективний напрям соціальної роботи та освіти в цілому, оскільки відбувається постійний розвиток, зміна методик, створення нових підходів до навчання та соціалізації людей з обмеженими можливостями. Інклюзивна освіта є дуже актуальною проблемою у кожній цивілізованій країні, а також на міжнародному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням стану сучасної соціальної допомоги, її сутності займалися чимало вітчизняних та зарубіжних учених.

Пропоноване дослідження потребувало аналізу робіт, що стосуються ролі та місця соціальної роботи, як виду практичної діяльності та навчальної дисципліни та науки в цілому, зокрема праці представлене у працях О. Вадзюка, М. Григи, І. Григорьєвої, Л. Гусякової, М. Доуела, І. Іванової, Н. Кабаченка, Н. Каревої, Л. Качана, У. Лоренца, П. Марша, І. Трубавіної, Л. Тюпті інших.

Завдання та принципи інклюзивної освіти були розглянуті у працях Л. Виготського, Б. Вульфсона, К. Косової, Б. МакКензі, О. Москалюка, О. Таранченка, К. Уолш, Н. Шматка.

Проблематика дослідження зумовила необхідність розгляду робіт, присвячених впливу інклюзивної освіти на розвиток дітей з обмеженими можливостями, зокрема М. Андрєєвої, Ю. Богінської, А. Колупаєвої, Н. Малофєєвої, Л. Платаша, О. Рассказової, М. Шеремет, А. Щербіни, М. Чайковського.

Аналіз зазначених публікацій дав можливість зробити висновок, що розгляд проблеми інклюзивної освіти як складової соціальної роботи сучасного суспільства є актуальним та перспективним.

Мета статті – порівняти та проаналізувати інклюзивну освіту в рамках соціальної роботи; пояснити основні завдання, мету та перспективи інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу. Соціальна робота – достатньої нова дисципліна, а як професійна діяльність виникла наприкінці XIX – на початку XX століття. Коло проблем соціальної роботи є актуальним протягом усього часу її існування.

У сучасних цивілізованих країнах проводиться активна соціальна політика, щодо розв'язання та попередження появи соціальних проблем у людей, що перебувають у різному соціальному становищі, мають обмежені можливості, проблеми зі здоров'ям не мають батьків тощо. У межах кожної країни соціальна робота має підґрунтям велику законодавчу базу. Налічує більше ніж п'ятдесяти тисяч фахівців у всьому світі.

Серед об'єктів соціальної роботи найвразливішими є діти. Дитина є неповторним, особливим членом суспільства, що обирає свій шлях та місце в майбутньому житті.

Не варто залишати поза увагою, існування дітей з обмеженими можливостями. Їхня доля складна, оскільки не всі батьки бажають виховувати особливих дітей. Держава як суб'єкт надання соціальної допомоги зобов'язана допомагати таким дітям, задовольняти їхні потреби. Підтвердженням цьому є міжнародні резолюції, конвенції та інші нормативні документи. Інакше кажучи, держава та заклади освіти зобов'язані надати необхідні матеріальні блага, можливості для підтримання здоров'я та забезпечити повноцінний розвиток, а також можливість для здобуття освіти з повною соціалізацією дітей з обмеженими можливостями. Як зазначається у резолюції за № 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів», «держави повинні визнати важливість забезпечення доступності в процесі створення рівних можливостей для інвалідів у всіх сферах життя суспільства. Що стосується осіб, які мають будь-які форми інвалідності, то державам слід: а) здійснювати програми дій, з тим щоб зробити матеріальне оточення доступним для інвалідів; б) вживати заходів для забезпечення їм доступу до інформації та комунікації» [9].

Достатньо довгий час у суспільстві дітей з особливими потребами ізолювали від здорових у відповідні заклади, через наявні інтелектуальні або фізичні вади розвитку. Але у сучасних умовах змінюється курс на виправлення ситуації щодо розвитку та освіти дітей з обмеженими можливостями. Відповідні умови прописано і в «Конвенції про права дитини», зокрема: держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства.

На визнання особливих потреб неповноцінної дитини допомога, згідно з пунктом 2 цієї статті, надається за можливості безкоштовно, з урахуванням фінансових ресурсів батьків або інших осіб, які забезпечують турботу про дитину,

що має на меті забезпечити неповноцінній дитині ефективний доступ до послуг у сфері освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності і доступу до засобів відпочинку таким чином, який призводить до найбільш повного по можливості залучення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку її особи, включаючи культурний і духовний» [5, с. 20–21]. Таким чином, слід зазначити, що певні дії щодо людей з обмеженими можливостями продиктовані резолюцією ООН, а також «Конвенцією про права дитини» тощо. Навчальні заклади, а саме школи, повинні приймати всіх дітей незважаючи на особливості їх розвитку. Обмеження, що стосується осіб з окремими емоційними, мовленнєвими, соціальними, розумовими, фізичними особливостями.

Отже, суспільство не повинно зосереджуватися на вадах розвитку дітей, а повинно концентруватися на їхньому потенціалі, творчих можливостях. «Енциклопедія освіти визначає інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, і це передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами, зокрема дитини з особливостями психофізичного розвитку, в умовах загальноосвітнього закладу» [2, с. 11]. Інклюзивна освіта допомагає дітям з обмеженими можливостями отримати максимальні результати в процесі соціалізації та здобуття освіти. Досягнення вищих показників інклюзивної освіти залежить від усіх членів навчально-виховного процесу, а саме батьків, учителів, друзів, знайомих, рідних людей, працівників шкіл тощо. У відповідних документах прописано й те, що кожна держава в рамках свого досвіду має надавати допомогу дітям з обмеженими можливостями.

«Включення дітей з особливими потребами в масові освітні установи передбачає спеціалізовану корекційну допомогу і психологічну підтримку, завданням яких є контроль за розвитком дитини, успішністю її навчання, надання допомоги у розв'язання проблем адаптації в середовищі здорових однолітків» [1, с. 237].

Досвід держав показує, що можливе існування спеціальних закладів для отримання освіти, у яких викладачі мають педагогічні здібності роботи з такими дітьми. Отже, вагомий вплив на розвиток інклюзивної освіти має міжнародне співтовариство.

Освіта в більшості країн є обов'язковою, тому держава повинна максимально задовольнити потреби для її отримання дітьми, незалежно від їхнього розвитку та стану здоров'я. Відповідні зміни вимагають вироблення нових підходів, методик, створення особливих класів, курсів для зручного перебування дітей з особливими потребами. Так, наприклад, у Законі України «Про освіту» зазначено, «що інклюзивне навчання – це система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, урахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників. А інклюзивне освітнє середовище – це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [3, с.1].

В Україні інклюзивна освіта є важливим напрямком соціальної політики держави. У прогресивному розвитку інклюзивного навчання особливо зацікавлені батьки дітей з особливими потребами. Проведена величезна робота задля усього, українськими та зарубіжними дослідниками напрацьовано значні матеріали, підходи. Законодавча база України з питань інклюзивної освіти охоплює такі важливі закони, як закон України «Про дошкільну освіту», Указ Президента від 18.12.2007 за № 1228 «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями», закон України «Про загальну середню освіту», закон України «Про освіту», закон України «Про охорону дитинства», розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 за № 1482-р «Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року» «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [7, с.162].

У загальних положеннях Концепції розвитку інклюзивної освіти, що була затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 за № 912, зазначено, що «інклюзивне навчання – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їхнього навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно зорієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей. Визначення оптимальних шляхів і засобів упровадження інклюзивного навчання ґрунтується на основі відповідного нормативно-правового, навчально-методичного, кадрового, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення» [6]. Таким чином, інклюзивне навчання являє собою комплекс освітніх послуг, в основі якого лежить принцип дотримання прав дітей на здобуття освіти та навчання за місцем перебування.

Зазначені вище документи сприяють: по-перше, рівному доступу до отримання освітніх послуг усім дітям незалежно від їхнього фізичного або інтелектуального рівня розвитку; по-друге, постійному прогресу у наданні послуг та змінам освітніх програм відповідно до сучасних міжнародних стандартів; по-третє, створенню максимально сприятливих умов для розвитку та фінансування інклюзивного навчання в Україні; по-четверте, створенню можливостей для розвитку висококваліфікованих кадрів, які володіють відповідними методиками інклюзивної освіти, та підвищенню кваліфікації наявного педагогічного складу; по-п'яте, доступу закладів освіти, які забезпечують впровадження інклюзивного навчання, до транспорту, необхідного для перевезення дітей з обмеженими можливостями, до відповідного устаткування для проведення уроків; по-шосте, доступності інклюзивної освіти, незалежно від місця перебування дитини з обмеженими можливостями.

«У міжнародних правових документах, державних законодавчо-нормативних актах соціального спрямування у багатьох країнах є загальноновживаним термін «діти з особливими потребами» («Children with Special Needs»). Це термінологічне означення передбачає зміщення наголосів з недоліків і

порушень у дітей, відхилень від норми до фіксації їхніх особливих потреб. І як зауважує А. Гордєєва, говорячи про особливості, ми маємо відштовхуватися від людини взагалі, а не від норми, від людини з певними особливостями, притаманними лише їй. Особливість передбачає відмінність, несхожість, можливо, неповторність, індивідуальність, унікальність. Відповідно, дітьми з особливими потребами нині вважаються діти-інваліди, діти з незначними психофізичними порушеннями, соціальними проблемами» [4, с. 12.].

Так, наприклад, у Сполучених Штатах Америки запроваджено багатогранний процес навчання дітей з обмеженими можливостями. Законодавча база країни наголошує на рівності прав усіх членів суспільства, незалежно від їхнього фізичного або інтелектуального розвитку, оскільки люди з обмеженими можливостями можуть також вплинути на розвиток суспільства в цілому. Освітні заклади у Сполучених Штатах Америки мають окремі класи, які являють собою варіації інклюзивного навчання. Вибір класу залежить від висновку, який роблять на основі вивчення стану дитини. Після відповідного висновку прискіпливо планується робота з дитиною, пошук учителів, а також відповідних методик. Головною фігурою у навчанні є учитель, який має освітнє середовище у вигляді окремого класу. В освітньому середовищі він проводить необхідні заходи з дитиною, яка має обмежені можливості. Таким чином, у Сполучених Штатах Америки відбувається поєднання спеціального та інклюзивного навчання.

У розвитку інклюзивної освіти може бути прикладом Ізраїль. Система інклюзивної освіти має досить високий рівень розвитку. У законодавчій базі Ізраїлю зазначено, що освіта є обов'язковою; це зазначено у Законі «Про обов'язкову освіту» від 1949 року. Навчальні заклади є досить незалежними під час використання тих чи інших методик навчання. Учитель може створювати навчальну програму курсу на свій розсуд, оскільки єдиної програми навчання не існує.

Також в Ізраїлі з 1988 року діє Закон «Про спеціальну освіту». За ним інклюзивна освіта є важливою, разом зі спеціальною вона здійснюється за державний кошт. Цим опікуються Міністерство праці, Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров'я. Діти навчаються у загальноосвітніх закладах, незалежно від їхніх особливостей. Крім того, якщо не вистачає місця у відповідному закладі освіти, дитину можуть направити у спеціалізовану установу. Діти з обмеженими можливостями здобувають інклюзивну освіту. Особливості інклюзивної освіти є достатньо прогресивними. В інклюзивній освіті Ізраїлю відсутній термін «інвалід», а використовують поняття «людина з особливими потребами». Таким чином, усі діти мають рівні права та відвідують загальноосвітні навчальні заклади.

Разом із цим інклюзивну освіту Ізраїлю характеризує багатогранна, індивідуально підібрана система, що задовольняє всі потреби дітей та дорослих з обмеженими можливостями. Крім цього, в інклюзивній освіті пріоритетною є розробка програми первинної діагностики та раннього застосування методик інклюзивного навчання.

Як слушно зауважує Т. Лорман, інклюзивна освіта сприяє «розвитку здібностей дитини; визнанню того, що нормальний розвиток не є загальноприйнятою «нормою»; задоволенню особливих потреб; створенню системи підтримки; функціональному підходу до лікування та навчання; участі батьків у лікуванні та навчанні їхніх дітей» [10]. Таким чином, задовольнити інтеграцію дітей з особливими потребами можливо завдяки інклюзивній освіті.

Досвід інклюзивної освіти різних держав, допомагає виділити принципи інклюзивної освіти, серед яких принцип відмінності одних дітей від інших у фізичному та інтелектуальному розвитку, з урахуванням потреб у різній кількості часу для освоєння відповідних знань та навичок; діти з різними можливостями повинні здобувати освіту разом, щоб підтримувати один одного та приймати те, що всі ми різні від народження; принцип створення необхідних умов для отримання відповідних знань в освітніх закладах або у дистанційному навчанні; принцип дотримання етикету, моралі, культури щодо дітей з обмеженими можливостями, оскільки вони є повноцінними членами суспільства; принцип розробки навчально-методологічної бази, а також необхідних організаційних заходів у процесі викладання матеріалу; принцип забезпечення додаткової допомоги, якщо у ній є потреба. Отже, основні принципи інклюзивної освіти дозволяють зрозуміти потреби дітей з обмеженими можливостями.

Поряд із цим слід визначити вагомі переваги інклюзивної освіти, а саме: навчання дітей відбувається з урахуванням морально-етичних норм, а також альтруїзму; діти вчатьса взаємодопомозі та терпимому ставленню до відмінностей між людьми; необмежене спілкування з однолітками без вад розвитку; учні навчаються співчувати та підтримувати один одного; навчання відбувається поступово, без поспіху та функціонально; під час навчання виділяють сильні якості дітей та орієнтуються на їхні інтереси; завдяки спілкуванню учнів формується нормальний емоційний та психічний стан; розвивається моторика та пришвидшується соціалізація; ознайомлення з навчальними матеріалами проводять креативно та цікаво [8, с. 194–195].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Виникнення, формування та розвиток інклюзивної освіти є поступальним, складним процесом. Інклюзивна освіта є складовою загальної освіти і перспективним напрямом навчання дітей з особливими потребами. Інклюзивна освіта є складовою соціальної роботи, оскільки вона охоплює найуразливіші групи населення. Інклюзивне навчання є найперспективнішим напрямом, оскільки проблеми, що постійно виникають у цій галузі, будуть постійно знаходити розв'язання завдяки виникненню нових методик, підходів, створенню навчальних програм та прикладних методів навчання. Таким чином, інклюзивна освіта є перспективним та актуальним напрямом не тільки в межах окремих країн, а й на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гевко І. В. Значення інноваційних технологій при здійсненні інклюзивної освіти. *Педагогічний альманах: збірник Комунального вищого навчального закладу Херсонська академія неперервної освіти Херсонської обласної ради*. 2018. Вип. 37. С. 236 – 240.
2. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України/ головний ред. В.Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
3. Закон України: «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, ст.380). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 30.03.2021).
4. Колупаєва А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Вісник Інклюзивна освіта-освіта для всіх. «Особлива дитина»: навчання та виховання*. 2014. Вип. 2. С.12 –16.
5. Конвенція ООН про права дитини. Прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН, від 20 листопада 1989 року та набула чинності 2 вересня 1990 року. Ратифікована Постановою Верховної Ради України №789XII (78912) від 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня 1991 року. Ст.23, п.1.3. С.20–21. URL:http://www.un.org.ua/images/documents/3719/convention_small_final.pdf (дата звернення: 30.03.2021).
6. Концепції розвитку інклюзивної освіти/Загальні положення//Затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 01.10.201. №912. URL:<https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitkuinklyuzivnogo-navchannya> (дата звернення: 30.03.2021).
7. Платаш Л. Б. Механізми державно-громадського впровадження інклюзивної освіти в Україні (1990–2020 р.р.). *Науковий журнал Хортицької національної академії. Scientific Journal of Khortytsia National Academy (Сер.: Педагогіка. Соціальна робота)* 2020. Вип. 1(2). С.162 – 187.
8. Потішук О. О. Інклюзивний освітній простір в Україні: принципи та переваги. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика професійного й особистісного розвитку соціального працівника*: Матеріали Десятої Міжнародної науково-практичної конференції (18 грудня 2020 року, м. Київ). Київ : Ліра-К, 2020. С.194 – 195.
9. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів». Правило 5. Доступність. URL:<https://ud.org.ua/zakonodavstvo/mizhnarodni-dokumenti-ta-standarti/171-4896> (дата звернення: 30.03.2021).
10. Щербина А. М. Мешає ли слепота учитися в обычной школе. *Вісник В ногу со зрячими*. 1931. Вип. 2 – 3.

REFERENCES

1. Nevko I. V. Znachennia innovatsiinykh tekhnolohii pry zdiisnenni inkluzyvnoi osvity. *Pedahohichnyi almanakh: zbirnyk Komunalnoho vyshchoho navchalnoho zakladu Khersonska akademiia ne perervnoi osvity Khersonskoi oblasnoi rady*. 2018. Vyp. 37. S. 236 – 240.
2. *Entsyklopediia osvity. Akad. ped. nauk Ukrainy/ holovnyi red. V.H. Kremen*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 1040 s.
3. Zakon Ukrainy: «Pro osvitu». Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2017, № 38-39, st.380). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (data zvernennia: 30.03.2021).
4. Kolupaieva A. Inkluzyvna osvita yak model sotsialnoho ustroiu. *Visnyk Inkluzyvna osvita-osvita dlia vsikh. «Osoblyva dytyna»: navchannia ta vykhovannia*. 2014. Vyp. 2. S.12 –16.
5. Konventsiiia OON pro prava dytyny. Pryiniata rezoliutsiieiu 44/25 Heneralnoi Asamblei OON, vid 20 lystopada 1989 roku ta nabula chynnosti 2 veresnia 1990 roku. Ratyfikovana Postanovoiu Verkhovnoi Rady Ukrainy №789KhII (78912) vid 27 liutoho 1991 roku ta nabula chynnosti dlia Ukrainy 27 veresnia 1991 roku. St.23, p.1.3. S.20–21. URL:http://www.un.org.ua/images/documents/3719/convention_small_final.pdf (data zvernennia: 30.03.2021).

-
6. Kontseptsii rozvytku inkliuzyvnoi osvity/Zahalni polozhennia//Zatverdzhena nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 01.10.201. №912. URL:<https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitkuinklyuzivnogo-navchannya> (data zvernennia: 30.03.2021).
 7. Platash L. B. Mekhanizmy derzhavno-hromadskoho vprovadzhennia inkliuzyvnoi osvity v Ukaini (1990–2020 r.r.). *Naukovyi zhurnal Khortytskoi natsionalnoi akademii. Scientific Journal of Khortytsia National Academy (Ser.: Pedagogika. Sotsialna robota)* 2020. Vyp. 1(2). S.162 – 187.
 8. Potishchuk O.O. Inkliuzyvnyi osvitnii prostir v Ukraini: pryntsypy ta perevahy. *Sotsialna robota i suchasnist: teoriia ta praktyka profesiinoho y osobystisnoho rozvytku sotsialnoho pratsivnyka: Materialy Desiatoi Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii* (18 hrudnia 2020 roku, m. Kyiv). Kyiv : Lira-K, 2020. S.194 – 195.
 9. Rezoliutsiia 48/96 Heneralnoi Asamblei OON vid 20 hrudnia 1993 roku «Standartni pravyla zabezpechennia rivnykh mozhyvostei dlia invalidiv». Pravylo 5. Dostupnist. URL:<https://ud.org.ua/zakonodavstvo/mizhnarodni-dokumenti-ta-standarti/171-4896> (data zvernennia: 30.03.2021).
 10. Shcherbyna A. M. Meshayet ly slepota uchytisia v obychnoi shkole. *Visnyk V nohu so zriachymy*. 1931. Vyp. 2 – 3.